

חשבון-נפש הפך להיות מטבע לשון, רוח ואף שחוק, אשר שגור בימים הנוראים בפי דרשנים ומוכיחים. אולם מה משמעותו של חשבון-נפש זה, ומה טיבה של אותה ביקורת עצמית, חמורה וקפדנית, הנתבעת מאתנו. מה פשרה של החובה לפשפש ולמשמש במעשינו, ולהעמידם לבחינה ולשיפוט נוקבים. הרי כדי שנוכל לבקר את פעולותינו ולעשות את חשבון-נפשנו, עלינו לברר תחילה, לאתר ולזהות, אותם ערכים ואותם עקרונות שהם ביסוד חיינו, שהם תמצית מחויבותינו כבני-אדם וכיהודים, שלאורם נתבעת הביקורת ועל יסודם יש לערוך את השיפוט.

עיקרו של חשבון-נפש בשיח פנימי, עמוק, אותו אנו עושים בינינו לבין עצמנו, בקרבנו פנימה, וכמעט אין הלב מגיד לפה. אך כחלק הכרחי וחיוני של חשבון הנפש אשר מתנהל במעמקי הנפש פנימה כשנפשו של יהודי הומיה משגיונותיו וחטאיו, עלינו לתת לעצמנו דין וחשבון מה נדרש ומה מתחייב מאתנו כיחידים וכחברה. השאלה המתדפקת על לוח לבנו היא מה התמצית של האידיאלים אליהם יש לשאוף, ומה הם עקרונות היסוד אליהם יש לחתור. הנה הנביאים, כדברי חז"ל, ביקשו לזקק לנו מתוך מכלול המצוות את עיקרי העיקרים, את עקרונות היסוד, וכל נביא מבקש לצמצם יותר ויותר את דברי קודמו.

"דרש רבי שמלאי שש מאות ושלש עשרה מצוות נאמרו לו למשה... בא דוד והעמידם על אחת עשרה ... בא ישעיהו והעמידם על שש... בא מיכה והעמידם על שלוש דכתיב הגיד לך אדם מה טוב ומה ה' דורש ממך כי אם עשות משפט ואהבת חסד והצנע לכת עם אלוהיך... חזר ישעיהו והעמידם על שנים... שמרו משפט ועשו צדקה... בא חבקוק והעמידן על אחת, שנאמר וצדיק באמונתו יחיה"¹.

הנביאים מוצגים כמי שמתחרים זה בזה בסוד הצמצום, בקיצור ותימצות התביעות, ורשימת הדרישות מתדרדרת כביכול כלפי מטה ומתכנסת לרשימה קצרה יותר ויותר, עד שהיא עומדת על יסוד אחד בלבד, צדיק באמונתו יחיה, כדברי הנביא חבקוק. לא פעם מסלפים פסוק זה ומציגים אותו כאיש באמונתו יחיה, כאילו הכוונה שכל אדם רשאי לחיות לפי אמונתו הפרטית. אבל כוונתו האמיתית של פסוק זה היא שחיי היושר והנאמנות של הצדיק הם אשר נותנים לו חיים. הרי זה האידיאל הבא לידי ביטוי במזמור שאנו אומרים בסיומה של תפילת ערבית בראש השנה וביום הכיפורים: מי יעלה בהר ה' ומי יקום במקום קדשו? נקי כפים ובר לבב אשר לא נשא לשווא נפשי ולא נשבע למרמה. נקי במעשיו, נקי בלבבו, לא נשבע שבועת שווא ולא נשבע שבועת שקר.

לכאורה, יש לשאול: מה היא מטרת הצמצום, ומדוע כל נביא ונביא מבקש לקצר ולתמצת יותר ויותר את הנדרש מאדם? על שום מה יש להעמיד תרי"ג מצוות על רשימה מקוצרת ומצומצמת המבליטה עקרון-יסוד אחד, או מספר עקרונות-יסוד, ומניחה כאילו בצד את כל היתר?

אלא שלרובי המצוות אורבת סכנה שמרוב עצים לא רואים את היער, ואנו עלולים לשקוע בתוך עשייה מוגדרת וצרה של מצוות, תוך שאנו שוכחים את משמעותם. אנו עלולים לשכוח שלא ניתנו מצוות, כמאמר חז"ל, אלא כדי לצרף בהם את הבריות², והכוונה היא לכך שאין להזניח, ואסור להתעלם, מן המטרה המוסרית והמשמעות המוסרית הכוללת של המצוות. ולשם כך יש להעמיד ולהבליט את עיקרי העיקרים

¹ מכות כג, ב

² בראשית רבה מד, א

הגנוזים בהם, כמאמרו של הלל לאותו אדם שביקש ללמוד את התורה כולה על רגל אחת, ונענה בכך שמה שנאוי עליך לא תעשה לחברך.

דוקא ביום הכיפורים אנו מעלים את החשש שאנשים יקיימו מצוות שבין אדם למקום, אך יחטאו ויפשעו ביחסיהם עם הבריות. זו התמונה העולה מן ההפטרה שאנו קוראים ביום הכיפורים בשחרית. העם שואל למה צמנו ולא ראית, עינינו נפשנו ולא תדע. והנביא מעיד עליו שאותי יום יום ידרושון ודעת דרכי יחפצון, כאילו היה גוי אשר צדקה עשה ומשפט אלוהיו לא עזב. אך אין צדקה ואין משפט. העם חפץ כביכול קרבת אלוהים, אבל עומד ברשעו, מוסיף לשעבד אחרים, ואינו דואג לרעב ולעני.

והדברים מתקשרים לדרשות מפורסמות בעולם החסידות. כתוב: ואנשי קודש תהיו לי: ועל זה אומר הרבי מקוצק, שה' דורש מאתנו להיות קודם אנשים לפני היותנו קדושים. וכדברים האמורים בתפילה "לעולם יהא אדם ירא שמים בסתר וכו'". לעולם יהא אדם - ראשית לכל, ובראש ובראשונה, לפני היותך ירא שמים, הייה אדם, שלא תישאל "אדם איכה", וכן דורשים בעולם החסידות את הפסוק "ואנשי סדום רעים וחטאים לה' מאד", לא נאמר ואנשי סדום רעים וחטאים מאד לה', אלא הם היו לה' מאד, כלומר חרדים לה', אך רעים וחטאים.

יכול אדם להתכוון לשם שמים, אך לנהוג ברשעות. אומר אחד האמוראים בגמרא³ שהשטן שקיטרג ופגע באיוב כמעט עד מוות התכוון לשם שמים, מתוך שרצה להראות את עדיפותו ומעלתו היתרה של אברהם שעמד בניסיונות קשים על פני איוב שאולי לא יעמוד בנסיון. אומר התלמוד שהשטן נישק את רגליו של אותו אמורא שלימד עליו זכות. אבל לימוד זכות זה הוא בעייתי מאד. עצם הכוונה לשם שמים אינה מספקת ועלולה להיות אכזרית ומסוכנת, כמו אותה דוגמא נוספת שהתלמוד מביא: פנינה שהציקה לחנה והקניטה אותה, על שהיא עקרה (בהפטרה אותה קראנו ביום הראשון של ראש השנה), עשתה זאת לשם שמים מפני שרצתה שחנה תצטער ומתוך כך תרבה בתפילה.

ידועים דברי בעל העמק דבר בפתיחה לפירושו לספר בראשית: בית שני חרב "שהיו צדיקים וחסידים ועמלי תורה, אך לא היו ישרים בהליכות עולמים... שהקדוש ברוך הוא ישר הוא ואינו סובל צדיקים כאלו, אלא באופן שהולכים בדרך הישר גם בהליכות עולם, ולא בעקמימות, אף על גב שהוא לשם שמים דזה גורם חורבן הבריאה והריסות ישוב הארץ".

לכן, כל חשבון-נפש שאנו עושים עם עצמנו איננו יכול להסתפק בכך שאנו בוחנים את עצמנו אם כוונתנו היתה לשם שמים, אלא גם, ואולי בעיקר, אם נשאנו ונתנו באמונה, סרנו מרע ועשינו טוב.

היסוד המוסרי, היושר, הוא היסוד המעמיד הנותן טעם לשבח לכל המצוות, ובלעדיו עלול חס ושלום לקרוס כל הבנין כולו. לכן עמלו הנביאים להעמיד את התורה על עיקרי העיקרים של עשיית משפט ואהבת חסד. הם ביקשו להעמיד אותנו על כך שהתורה כתורת חיים אינה רק סכום של מצוות ללא תוכן רעיוני, שאין להם ולא כלום עם הבעיות הגדולות שאנו, וכל העולם כולו, ניצבים בפניהם.

אדרבא, בכל דור ודור חייב אדם לראות עצמו כאילו ניתנה תורה בימיו, והיא באה להתמודד מול האתגרים הגדולים של תקופתו, ותביעותיה הנצחיות הן בעלות משמעות אקטואלית בעבורו, כאן ועכשו. דרשוני וחיו, אומר הנביא עמוס. עלינו לדרוש מן התורה את המסרים האקטואליים שבלעדיהם היא איננה תורת חיים.

אנו ניצבים בעת הזאת בפני שני אתגרים גדולים, חמורים, שכל באי עולם נאבקים מולם, מגיפת הקורונה ומשבר האקלים. משבר האקלים הוא מעשה ידי אדם ומאיים להיפרע מאתנו על מה שעוללנו לטבע במו ידינו. "בשעה שברא הקב"ה את אדם הראשון, נטלו והחזירו על אילני גן עדן ואמר לו: ראה מעשי כמה נאים ומשובחים הם, וכל מה שבראתי בשבילך בראתי. תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי, שאם קלקלת אין מי שיתקן אחריך"⁴.

הרשות הנתונה לאדם לנצל את העולם לטובתו ולרווחתו, מטילה עליו אחריות כבדה בהיותו הסיבה העיקרית להרס הקיים בעולם, בין בניצול יתר של משאבים, בין בייצור חומרים הרסניים ובין בהעדר ריסון של פעילותנו גורמת הנזק האקולוגי. האחריות לקיומו של העולם אינה מצטמצמת רק לשאלת שרידותו של האדם, אלא גם בשאלה איזה סוג של אדם אנחנו, מה מקומם של הריסון וההתאפקות בתפיסת עולמנו, כיצד אנו מטמיעים בנו שפה של אחריות, וכיצד נעשים אנו רגישים לשאלות חברתיות, כגון צדק חלוקתי של משאבי העולם⁵.

אותן שאלות ממש ניצבות בפנינו מול מגיפת הקורונה. אנחנו לומדים בדרך הקשה את חשיבותה וחיוניתה של האחריות האישית והערבות ההדדית. במחדליו אין אדם מסכן רק את עצמו אלא גם את זולתו, והופך להיות חוליה בשרשרת של הדבקה המונית. חז"ל ביקשו להעמיד באור מגוחך את מי שמתעלם מן הצורך בערבות ההדדית ושחושב שבפעולותיו המזיקות הוא מסכן רק את עצמו ולא את הסובבים אותו. "משל לבני אדם שהיו יושבין בספינה. נטל אחד מהן מקדח והתחיל קודח תחתיו. אמרו לו חבריו מה אתה יושב ועושה, אמר להם מה אכפת לכם לא תחתני אני קודח. אמרו לו שהמים עולין ומציפין עלינו את הספינה"⁶.

משל זה של הספינה בא להדגים את הערבות ההדדית הן כחובה וציווי דתי והן כחובה וציווי אנושי ומוסרי. אדם הנמנע מלהתחסן, או לנקוט באמצעי זהירות, לא יכול לטעון שהוא רק משפיע על עצמו, "בשלי אני קודח". האחריות ההדדית והערבות ההדדית הם יסוד הכרחי וחיוני בקיומנו המשותף, והם מצווה דתית והלכתית יסודית.

ויתרה מזאת, לימדה אותנו המגיפה פרק בצניעות וענווה. כך מודים לאחרונה רבים וטובים. אין אנו יודעים לחזות בוודאות את העומד להתרחש, וההישגים המדעיים, הרפואיים והטכנולוגיים שלנו אינם ערובה מוחלטת להצלחה מלאה בהדברת המגיפה. אנחנו חושבים שאנו אדוני הטבע, אך מתברר שיש כוחות עצומים ואדירים מאתנו, שאף מהתלים בנו. אנו חושבים שכוחנו ועוצם ידינו יבטיחו את עתידנו, והנה מתברר ששמחתנו מוקדמת מדי. ובכל זאת, אל לנו, וחלילה לנו, לנקוט בגישה של שב ואל תעשה, ועלינו לפעול מתוך תבונה ואחריות. בשעה שאדם משכלל ומתקן ומרפא ומתחזק את עולמנו, הוא נעשה שותף לקדוש ברוך הוא במעשה בראשית. הקדוש ברוך הוא הפקיד בידינו את הכלים, אך הטיל עלינו את החובה לפתח אותם. מותר לנו, ואף חייבים אנחנו, לחתור להישגים, לשאוף להגיע לגדולה, אך מבלי לשכוח מי הנותן לנו כוח, ומניין באה עוצמת ידינו.

אך החתירה שלנו להישגים, ורצוננו להגיע לגדולה, עלולים למלא את לבנו ביוהרה. רשימת החטאים שאנו מתוודים עליהם ביום הכיפורים באה בראש ובראשונה לתקן את נטיותינו השליליות, ואולי החמורה

⁴ קהלת רבה ז, א

⁵ כדברי הרב יובל שרלו בספרו "בצלמו", 2009, עמ' 213 ואילך

⁶ ויקרא רבה ד, ו

בחטאים היא אותה גבהות-לב : על חטא שחטאנו בנטית גרון ובעינים רמות ובעזות מצח שאינם אלא התנשאות וזלזול. צרות עין, קלות ראש ואימוץ הלב הם פועל-יוצא מכך.

חלק מגבהות הלב היא ההתפארות בנו כעם הנבחר, כעם סגולה, עליון כביכול על כל העמים, אך חובה עלינו לשנן לעצמנו: "רק אתכם ידעתי מכל משפחות האדמה", אומר הנביא עמוס, וממשיך ואומר: "על כן אפקוד עליכם את כל עוונותיכם". ומסביר הרד"ק : "כי המלך יכעוס על עבדיו העומדים לפניו אם יעברו מצוותיו, יותר ממה שיכעס על אחרים הרחוקים ממנו". בחירת עם ישראל איננה אלא התביעה המופנית אליהם לנהוג ברמה דתית גבוהה יותר והאחריות המוטלת עליהם אם יכשלו בכך. בחירה זו אינה מתירה לנו שיגבה לבנו וירומו עינינו. ומפרש רבי חיים בן עטר בחיבורו אור החיים שהפסוק ואהבתם את הגר כי גרים הייתם בארץ מצרים בא להשמיענו שלא נתנשא על עמים אחרים, ועל הגר אשר בקרבנו, כי אף אנו נטמאנו כמוהם באותה טומאת מצרים.

לעומת זאת, יש המציגים עמדה דתית כעמדה הקוראת להמעיט בערכו של אדם מול רוממות האל. וכך בתפילה שלנו בימים הנוראים האדם הוא בחזקת "צל עובר, ענן כלה וכרוח נושבת וכאבק פורח וכחלום יעוף". כל זאת לעומת השגב והרוממות של האל החי וקיים, אבל אנו שוכחים את האמור קודם - ותשובה ותפילה וצדקה מעבירין את רוע הגזירה, הנמכת קומתנו באה להכניע את גבהות לבנו, אך לא להקטין את מלוא אחריותנו למעשינו. הגישה הפטליסטית, לפיה הכל נגזר מידי שמים, ואין לנו אלא לקבל בהשלמה את כל מה שאין בידינו לשנות, זרה להשקפה התובעת מאדם להיאבק מול מציאות פגומה, לא לקלקל את המתקן ולתקן את המקולקל.

האם אין זה סמלי ומאלף שהמגיפה הכריחה אותנו לנהוג בריחוק חברתי, בהסתר פנים, בבידוד? האם אין הקדוש ברוך הוא נוהג עמנו מדה כנגד מדה? על שלא הארנו פנים, על שלא קירבנו את הזקוק לסיוע, על שלא עמדנו לימין החלש והמדוכא. הנה באה שנת השמיטה, על פרטיה והלכותיה. אבל האם לא שכחנו את המשמעות הסוציאלית של שנת השמיטה, כדברי הרמב"ם במורה נבוכים⁷ שמצות השמיטה באה "לחמלה על בני אדם והרחבה (=רווחה) לבני אדם כולם, כמו שאמר 'ואכלו אביוני עמך ויתרם תאכל חית השדה'. דומה שנוכח כל הסובב אותנו התביעה לחשבון-נפש אמיתי, נוקב, זועקת.

הצורך בתיקון המידות, בחזרה בתשובה, חל עלינו באותה מידה כמו כל באי עולם, והוא מצריך בראש ובראשונה מהפך תודעתי.

אולי זה המסר החשוב של ספר יונה. יונה הנביא שהתנבא שעוד ארבעים יום ונינוה נהפכת, ולמגינת לבו בני נינוה סיכלו את הפורענות בכוח תשובתם, יוצא מתוסכל וממורמר עד שמבקש נפשו למות. מבחינתו הוא נכשל כשלון חרוץ, אבל האמת היא שתוכחתו הצליחה הצלחה אדירה ומסחררת. מה שנביאים רבים ניסו בנבואתם לישראל ונכשלו, הוא הצליח בדברים קצרים וחזים בנבואתו לעם לא-יהודי. בנינוה חלה באמת מהפיכה. אך לא מהפיכה של חורבן כי אם מהפיכה בתודעה, בעשיית תשובה, בחזרה מן הדרך הרעה. בדיעבד מתברר שיונה עצמו לא היה מודע לכפל המשמעות של המהפיכה עליה ניבא. ניבא ולא ידע מה שניבא. מכל מקום, אין זה מקרה שביום הכיפורים אנו קוראים את הנבואה שהיתה מופנית לאומה מאומות העולם ששבה בתשובה וחזרה בה מדרכה הרעה.

ואכן, אחד המסרים החשובים שיום הכיפורים בא להשמיע ולחדד הוא האוניברסליות, שכל העולם כולו ניצב ביום הדין, שכל באי עולם עומדים לפניו, והיום יעמיד במשפט כל יצורי עולמים. לא רק עם ישראל,

אלא כל אדם ואדם, וכל עם ועם. אם נעיין בתפילת העמידה של הימים הנוראים, נשים לב שמילה קטנה חוזרת שוב ושוב, והיא המילה כל. "תן פחדך על כל מעשיך, ואימתך על כל מה שבראת, ויראוך כל המעשים וישתחוו לפניך כל הברואים, ויעשו כולם אגודה אחת... ושמך נורא על כל מה שבראת... ותמלוך... על כל מעשיך... מלוך על כל העולם בכבודך והנשא על כל הארץ ביקרך... על כל יושבי תבל ארצך וידע כל פעול כי אתה פעלתו ויבין כל יצור כי אתה יצרתו ויאמר כל אשר נשמה באפו...". ואם נבחן את הדברים ניווכח לדעת שהיסוד האוניברסלי והיסוד הלאומי מולחמים יחד, קטע אוניברסלי וקטע לאומי, שוב ושוב. משבר האקלים ומגיפת הקורונה מלמדים אותנו שכולנו, כל באי עולם, בספינה אחת המיטלטלת בין הגלים ומצפה בחרדה לגורלה.

מי יתן ויום הכיפורים הזה יחולל בלבנו אותה תשובה ואותו שינוי לטובה שאנו כה מייחלים להם, ותחת האימה תבוא רגיעה ותחת החרדה תבוא תקוה, לנו ולכל באי עולם.